

Олег Журба

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ПРОЦЕС ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. ЯК ПЕРЕДІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИОПИСАННЯ

(дискусійні замітки)

Дискусії, що виникли з приводу моєї дисертації, у тому числі за активною участю Ярослава Дмитровича Ісаєвича, історіографічні тексти та студії з інтелектуальної історії останніх років поставили переді мною проблему певного переосмислення концепції становлення української національної історичної науки. Виникла потреба її уточнення, винайдення не лише вагоміших, глибших, серйозніших аргументів, але й пошуку простих, потрібних, адекватних, більш зрозумілих вербальних форм, які були б здатні переконати якщо не в правоті, то бодай в праві на існування, пізнавальній цінності сконструйованого концепту. Час змушує поглянути на власні тексти та ідеї, історіографічні (і не тільки) контексти з певної дистанції, відстані, котра, якщо не гарантує, то сприяє роздумам в тому врівноваженому, академічному стилі, який так властивий Я. Д. Ісаєвичу. Наступним, а у даному випадку основним, резонансом повернутися до переосмислення написаного раніше стало бажання більш концептуально висловитися з приводу принципових проблем історії саме українського історіописання другої половини XVIII – першої половини XIX ст., які розглядалися у моїх працях раніше насамперед крізь призму становлення вітчизняної археографії¹. Можливо саме тому мої писання були сприйняті деякими історіографами як зовсім не історіографічні², а деякими археографами як не достатньо археографічні³.

---

¹ О. І. Журба. *Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини XVIII – першої половини XIX ст.* Автореф. дис. докт. іст. наук. Дніпропетровськ, 2004. 36 с.; Його ж. *Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції.* Дніпропетровськ, 2003. 316 с.; Його ж. Журнальний період у становленні української археографії (харківські альманахи 30-х – 40-х рр. XIX ст.) // *Архіви України.* 2003. № 4-6. С. 24-48; Його ж. Історія археографії як наукова проблема та вивчення історіографічного процесу // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі.* Дніпропетровськ, 2003. С. 91-102; Його ж. Місце археографії у збереженні писемних пам'яток історії // *Гуманітарний журнал.* 2003. № 1. С. 13-17.

² В. Кравченко. Україна, імперія, Росія... Огляд сучасної української історіографії // *Український гуманітарний огляд.* 2004. Вип. 10. С. 116.

³ І. Гирич. [Рец. на кн.:] О. І. Журба. Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини XVIII–XIX ст. // *Український археографічний щорічник.* 2004. Вип. 8/9. С. 729-733. (Звертаю увагу, що ані дисертації, ані книжки під такою назвою не існує, а тому змушений припустити, що в уяві враженого написаним уважним рецензентом відтворилися як зміст так і назви обох, зовсім не тотожних, творів разом).

Залишаючись в цьому випадку виключно на позиціях дослідника історії вітчизняної історичної науки, спробую звернути увагу на ключові, на мою думку, проблеми вивчення української історіографії (теоретичні, конкретно-історіографічні, питання професійної етики) другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Зобов'язаний також зауважити, що претендую зовсім не на остаточне їх розв'язання, а лише на предметну дискусію, не переобтяжену пафосом сучасної ідеологічної та політичної боротьби.

Для розуміння як змісту, так і генези запропонованої концепції вимушений декілька слів сказати про еволюцію власних підходів до вивчення предмету. На межі 80–90-х рр., розпочинаючи студіювання історії української історичної науки, я думав, що в тогочасному методологічному хаосі адекватною відповіддю не лише на суспільно-політичні, але й на науково-пізнавальні виклики стане теорія українського національного відродження, підкріплена академічними авторитетами чи забороненої старої вітчизняної, чи майже недоступної тоді закордонної історіографії. Дійсно, вона виявилася цілком зручною та запотребованою не лише як ідейно-політична та пропагандистська конструкція, що обслуговує ідеологічні потреби новонародженої держави, а як простий засіб перевиховання цілих армій радянських суспільствознавців та орієнтир у викладанні дисциплін гуманітарного циклу. Створений алгоритм, справді, виконував певну пізнавальну функцію, допомагаючи і розуміти, і пояснювати, й аналізувати історичний процес. Авторитетності даній теоретичній конструкції додавала її опрацьованість і апробованість на матеріалі історії східноєвропейських недержавних народів, що переконувало у можливості її застосування для аналогічної інтерпретації українського історичного процесу кінця XVIII – початку XX ст.

Але намагання перетворити цю теорію в універсальний пізнавальний інструмент, сакралізувати її, у будь-який спосіб захистити ідейні та історіографічні “святині” шляхом кругової оборони “спадщини Грушевського” (чого вона, переконаний, зовсім не потребує), прилаштувати її до сучасних умов зробили свою справу. Історіографічна ситуація з другої половини 90-х років, значною мірою, почала визначатися ідейно-науковою боротьбою навколо традиційних та модернізованих побудов різних варіантів народницької та державницької течій у вітчизняній історіографії, формуванням на цьому дискусійному ґрунті аморфної в своїй різноманітності і неінституціалізованості, але єдиної у бажанні подолати стереотипи професійного мислення XIX – початку XX ст. так званої “ревізійністської” течії, з якою, власне, я ідентифікую себе сьогоднішнього.

Теорія українського національного відродження від частого і, головне, універсального використання окам'яніла або забронзовіла настільки, що серед значної кількості фахівців при вивченні історіографії та інтелектуальної історії ставити її під сумнів ставало поганим тоном⁴, а серед інших – претензії на монополію породжували не лише професійне роздратування, але й суто естетичне несприйняття.

---

⁴ Пригадується відмова редколегії “Українського історичного журналу” друкувати мою статтю під назвою: “Ф. О. Туманський: малоросійський інтелектуал поза контекстом українського національного відродження”. Вона з'явилася в цьому часописі під дивною для наукового журналу назвою: “Ф. О. Туманський”.

Моя відмова “коритися” канонові, народжена з емоційного відкидання зручних, адаптованих в дусі примітивного “псевдомарксизму” конструкцій, підкріплювалась знайомством з сучасною зарубіжною та вітчизняною не (або анти) народницькою фаховою літературою, а головне – “зустріччю” з джерелами історичної науки: з писаннями про минуле інтелектуалів другої половини XVIII – першої половини XIX ст., які аж ніяк не вкладалися в “прокрустове ложе” традиційних схем розвитку вітчизняної історіографії.

Водночас я далекий від того, щоб у полемічному запалі хоча б не спробувати зрозуміти палких і рішучих прихильників⁵ застосування теорії українського національного відродження як методологічного орієнтиру до вивчення історіографічного процесу другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Без сумніву, неможливо заперечити бажання поглянути на історію українського історіописання як на закономірний, безперервний, поступовий лінійний процес, що розгортався з часів Київської Русі до початку XXI ст., невинно нарощуючи свій науковий та національний потенціал⁶, головним змістом якого, насамперед в період другої половини XVIII – першої половини XIX ст., стає шукання етнонаціонального українства, відмежування від польської та російської історіографічної традиції. Такий підхід (умовно назву його “ретроспективним-1”), якщо його приймати, передбачає знання якісних характеристик того, що таке справжнє, зріле “українське історіописання”, точніше його образ, який в основних своїх параметрах сформувався протягом другої половини XIX – початку XX ст. Тож до розгляду “української історичної науки” “незрілих” періодів можна підходити як до підготовчих фаз процесу, який неминуче мусить призвести об’єкт дослідницької уваги до “подорослішання”, безсумнівно і впевнено досягти відомої і бажаної нам стиглості продукту.

Прихильники такого підходу визнають, що одна частина цього “продукту” – історіографія (в даному випадку історична наука⁷) проходить складну еволюцію своєї якості. Спочатку вона репрезентована міфами, потім уявленнями про минуле, пізніше історичними знаннями і, нарешті, наукою. Саме в такій послідовності й еволюціонує предмет викладання у авторів відповідних курсів. Не докоряючи їм, а лише констатуючи усталену історіографічну традицію, зверну увагу на те, що розвиток історичного пізнання зазвичай представлений тут якраз у позитивістській парадигмі закономірної зміни одних прогресивних образів “історичного” ще більш прогресивними.

Проте, варто наголосити, що зміна способів осягнення минулого не проходить, як у підручнику, шляхом механічного витіснення попередніх наступними, а призводить до ускладнення механізмів сприйняття, існування, творення, очікування

⁵ Рішучість іноді доходила до небезпечних крайнощів, коли хоча б часткова згода з мою позицією загрожувало для одного з опонентів, за його власним щиросердним визнанням, не менше як “інтелектуальним самогубством”.

⁶ Особливо це стосується дидактичних праць: І. І. Колесник. *Українська історіографія (XVIII – початок XX століття): Навчальний посібник*. Київ, 2000; В. П. Коцур, А. П. Коцур. *Історіографія історії України: Курс лекцій*. Чернівці, 1999; Я. С. Калакура. *Українська історіографія: Курс лекцій*. Київ, 2004.

⁷ Мимоволі стикаючись з проблемою нерозробленості термінології, поняття “історіографія” в значенні процесу творення історичних текстів наважуюсь позначати словом “історіописання”.

певних образів історичного минулого, що зумовлює формування в зрілому соціумі багат шарового, складного за своєю структурою явища “історичної культури” суспільства, яке, на жаль, ще не усвідомлене у вітчизняній історіографії як фундаментальний предмет дослідження.

Але якщо в системі “українська історіографія” (в розумінні “українська історична наука”) визнається нетотожність якості історіографічного компонента протягом еволюції уявлень про минуле та образу “історичного”, то з характеристикою і оцінками першої складової цієї системи справа значно складніша і делікатніша.

За період всього формування “українського історіописання” до того зрілого стану, в якому воно набуває вигляд безсумнівно “української” і безсумнівно “науки” (а це – так само безсумнівно кінець XIX – початок XX ст.), сакральним місцем зазначеного підходу чомусь стало уявлення, а точніше непохитна впевненість у константності змісту “українського” як модерної форми національного та національно-історичного самоусвідомлення і процесу в цілому, і його творців)⁸. Українська історіографія (історична думка, знання, наука, свідомість, нарешті історична та історіографічна культура) для усіх часів послідовно визнається “українською”, а її представники в будь-який хронологічний відрізок репрезентують саме українську самосвідомість, хай і трохи обтяжену подвійною, чи то потрібною лояльністю⁹. Таким чином, “українському” в “українській історіографії” (як, до речі, і в культурі в цілому) відмовлено у факті і процесі народження, формування, становлення, а отже і в самій постановці проблеми генези цього, усвідомленого, по суті, як позаісторичного, явища.

Водночас у дослідників не виникає сумніву як щодо неможливості позначати термінами “український”, “українське” спосіб самоідентифікації еліти Галичини, Буковини, Закарпаття, Волині, Поділля, Київщини другої половини XVIII – першої половини XIX ст.¹⁰, так і щодо ототожнення ними малоросійської самосвідомості

---

⁸ Із вищезгаданої рецензії І. Гирича: “... для будь-якої європейської історіографії є аксіоматичним ретрансляція сучасної назви нації на весь період її історичного розвитку” (с. 729). Порівняйте з аналогічним фрагментом відгуку провідної організації на мою дисертацію за підписом П. Соханя, В. Шандри, Ю. Мицика, І. Бутича, що був озвучений В. Брехуненком: “викликає подив ніяк не пояснений відхід Автора від магістральної канви світової історіографії, коли по суті вже набуло аксіоматичності положення про правомірність екстраполювати сучасну самоназву націй та похідні політоніми на увесь період її історичного існування” (с. 10). Абсолютно погоджуюсь з тим, що така світова тенденція існує для навчальної літератури, особливо для молодшої та середньої школи, а також абсолютно виправдана, коли предмет дослідження не відноситься до сфери інтелектуальної історії. Але, з одного боку, в українських школах досі ще немає предмету “історіографія”, а рецензовані поважними фахівцями праці виконані зовсім не в жанрі шкільних підручників, з іншого ж – переконаний, що завданням історіографічних досліджень є не лише надання інформації про те, що і де написано.

⁹ При всій можливій складності структури лояльностей досліджуваних персонажів одна з них завжди чомусь обов’язково повинна бути “українською”.

¹⁰ В. В. Кравченко. Харківський університет в першій половині XIX століття // *Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / Під ред. В. С. Бакірова*. Харків, 2004. С. 7. Правда, мусимо зауважити, що переконання В. В. Кравченка стосовно відсутності на західноукраїнських землях української еліти не зашкодило йому наполягати на включенні до дисертації автора цих рядків розділу, присвяченого українській історіографії Західної України.

еліти Лівобережжя цього ж часу (а значить, і продуктів її інтелектуальних вправ, в тому числі й історичних) з проектом модерного національного українця, ініційованого і витвореного лише наприкінці цього періоду в творчості і житті кирило-мефодіївців та їх нечисленних до початку ХХ ст. послідовників¹¹. Отже, “українське історіописання” зазначеного часу виявляється репрезентованим майже виключно представниками Малоросії. Їх чітко розподілили по групах, розклали для зручності по полицях: це – представники козацької, а це – шляхетської історіографії (забуваючи, правда, зазначити відмінності), це – добрі патріоти, а це – недобрі асимілятори (не враховуючи мінливості ситуативних позицій персонажів та, насамперед, нав’язування діячам другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. розуміння бажаного сучасним дослідникам патріотизму), це – російські, а це – українські історики (не позначаючи критеріїв для такого маркування та відмовляючи тим бідолашним у своїй самоідентифікації, що, як правило, досить добре простежується у джерелах).

Читаю із В. В. Кравченка: “Шляхетська українська історіографія, на жаль, не змогла розвинути на такому рівні, щоб стати впливовим чинником українського культурного та суспільно-політичного життя. Можна дискутувати щодо причин такого явища, проте той факт, що вона залишилася маргінальним явищем у процесі подальшого розвитку української історичної думки, не викликає сумніву”¹². Залишаючи поза розглядом питання підстав виявлення “шляхетськості” історіографії¹³, а також зовсім інші оцінки В. В. Кравченком місця історичних писань в українському національному відродженні в його відомій монографії, додаю, що не лише “шляхетська”, а й в цілому вітчизняна історіографія другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. не мала суттєвого впливу на проект власне модерного українського суспільного і науково-культурного життя. Його територіальне окреслення, ідейно-методологічне, наукове оснащення та суспільно-політичне підґрунтя докорінно відрізнялося від аналогічних характеристик попередньої доби, заперечувало їх, відмовлялося від них, сприймаючи та інтерпретуючи історичні тексти своїх “батьків” так, як тим і не снилося.

Розуміючи, що історія історії українського історіописання взагалі як галузь історіографічних студій (так звана історіографія другого рівня) лише розпочинається, проявляючись, як правило, в невідрефлексованій формі рецензій та тематичних оглядів літератури, відносно другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., наважуся розставити певні акценти. На мій погляд, в широкому розумінні стан розробки історії вітчизняного історіописання досі залишається в полоні історіографічного канону, виробленого ще на межі ХІХ–ХХ ст. і характеризується, на-

¹¹ Процедура ототожнення термінів “Малоросія” і “Україна” та похідних від них є настільки масовою не лише в історичній, а й в історіографічній літературі відносно другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., що немає сенсу наводити конкретні посилання.

¹² В. Кравченко. Концепція Переяслава в українській історіографії // *Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження)*. Київ, 2003. С. 475.

¹³ Пригадую іронію, що викликалася радянськими кліше: “дворянська історіографія”, “буржуазна історіографія”, в які намагалися втулити всю різноманітність історіографічного процесу. І, як бачимо, ці уроки не пройшли дарма і для сучасної науки.

самперед, його більш або менш кваліфікованим і талановитим коментуванням. Набір проблем, персонажів, ідейних та наукових підходів, прийомів дослідження залишається незмінним. Незмінним настільки, що іноді здається (а нерідко перевіряється текстуально), ніби сучасні дослідники вітчизняного історіописання вважають джерелами своїх творів не праці істориків досліджуваної доби, а твори М. П. Василенка, О. М. Лазаревського, В. С. Іконнікова, М. С. та О. С. Грушевських, О. П. Оглоблина, Д. І. Дорошенка, М. І. Марченка. Тому не дивно, що найменший рух вбік від канону, найменший сумнів у справжності ікони викликає, м'яко кажучи, незрозуміння та розгубленість¹⁴.

В основу іншого підходу, скромно репрезентованого моїми писаннями (хай буде “ретроспективний-2”) і, сподіваюся, в загальних рисах окресленого через ставлення до попередньої концепції, також покладено ретроспективний принцип. Знаючи, яким стане досліджуване явище, шукаємо саме його витоків в минулому, немовби відмовляючи (мимоволі чи свідомо) інтелектуалам другої половини XVIII – першої половини XIX ст. усвідомлювати, формулювати та реалізовувати власні (в тому числі історіографічні) стратегії, “примушуючи” таким чином прагнути відомої зовсім не їм, а лише нам, їхнім далеким нащадкам, “бажаной” якості предмету, що розглядається чи змушений розглядатися не як самодостатнє явище, а як засіб досягнення, етап сходження до відомого результату¹⁵.

Починаючи працювати над проблематикою вітчизняного історіописання на початку 1990-х рр. з позицій українського національного відродження, я, зіткнувшись з численними текстами другої половини XVIII – першої половини XIX ст. з історії українських етнічних земель Російської імперії, спробував перевірити пізнавальні можливості теорії історіографічними джерелами, не підлагоджуючи їх під просту і знайому, як у казці, конструкцію, в якій навіть етапи розвитку історичного пізнання повністю співпадають з етапами українського національного відродження¹⁶. Вийшло, як виявилось, немовби за А. Гуревичем, який зазначав, що у випадку виникнення протиріччя між загальною концепцією і джерельними дани-

¹⁴ Так, в рецензії на мою монографію (*Архіви України*. 2004. № 4-6. С. 223-230.) Г. Папакін (і не лише він) дорікав, що автор, “зосередившись на аналізі доробку маловідомих археографів, обійшов увагою відомі постаті”. Це справді так, але невідомими вони стали не тому, що малозначущі для вітчизняної історіографії, а тому, що не потрапили до вищезгаданого канону, відхід від якого декому здається не менше як науковим святотатством. Водночас, дякую Г. Папакіну за розуміння того, що в книзі йдеться не лише, а нерідко не стільки, про українську археографію, скільки про нову концепцію вітчизняного історіописання в цілому.

¹⁵ Такі підходи, де предмет дослідження розглядається нібито в безперервному русі до заданої дослідником мети, надали мені сміливості назвати їх, можливо не найкращим, терміном “динамічний – 1, 2”.

¹⁶ Сама собою напрошується аналогія з радянською періодизацією історіографічного процесу, яка також, на диво, співпадала з ленінським поділом визвольного руху. Див.: В. В. Кравченко. *Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.)*. Харків, 1996. С. 50; І. І. Колесник. Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації // *Харківський історіографічний збірник*. 1995. Вип. 1. С. 28; Її ж. *Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.)...* С. 243-254.

ми історик-марксист просто елімінує незручні факти, натомість історик-веберіанець намагатиметься переосмислити свої вихідні гіпотези¹⁷.

Я опинився саме в такому становищі. Історіографічні джерела засвідчували, що шукання ознак українського національного відродження у творах істориків другої половини XVIII – першої половини XIX ст. виявляються марними, що цілісний моноліт українського історіописання, як би кому не хотілося переконати себе і світ у його існуванні (щоб було як у всіх, не гірше ніж у, скажімо, поляків, чи французів, не говорячи вже про росіян), може функціонувати лише як одна з можливих дидактичних конструкцій, а не як реальний факт інтелектуального і культурного життя тієї доби. Такі висновки змусили замислюватися над іншими варіантами інтерпретацій вітчизняного історіографічного процесу.

Одним з елементів таких інтерпретацій, найдражливіших для моїх опонентів, стало застосування регіонального підходу. Але, загалом, йшлося не стільки про новації, скільки про коректне застосування на історіографічному матеріалі положень, сформульованих для вивчення модерної історії України ще О. Оглоблиним та І. Лисяком-Рудницьким, які вбачали основний зміст українського XIX ст. (а значить і його вивчення) в процесі формування єдиного національного організму (національної території, економіки, самосвідомості, культури, громадського руху, суспільно-політичної думки) в результаті консолідації етнічних українських регіонів.

Звернута до вивчення історії вітчизняної історичної науки, така модель може призводити до усвідомлення і постановки проблеми формування української національно-історіографічної території як результату складних духовно-культурних та інтелектуальних процесів розвитку окремих, населених українцями, регіонів Російської імперії з їх традиціями та особливостями місцевого історіописання.

Вирішення таких завдань вимагало й певного термінологічного інструментарію. Терміни “малоросійське”, “слобідське”, “новоросійське”, “правобережне” історіописання були покликані адекватно відобразити регіональні специфіки пізнання історії другої половини XVIII – першої половини XIX ст. в окремих українських регіонах, коли його творці ідентифікували себе і минуле рідних країв, насамперед, в категоріях адміністративно-територіального станового патріотизму. Збірним терміном для охоплення цих історіографічних сегментів стало поняття “українська регіональна (провінційна) історіографія (або історіописання)”. Співвідношення ж термінів “українська історіографія” (або “українська національна історіографія”) та “українська регіональна історіографія” виявилось таке, як явища, що сформувалося, хоча б у вигляді проекту, до явища, що було його попередником та підґрунтям.

Внаслідок такої дослідницької процедури зникала звична цілісність і безперервність українського історіографічного процесу в цілому та другої половини XVIII – першої половини XIX ст. зокрема. У такому випадку формування української національної історіографії уявлялося, якщо спрощувати, вже не у вигляді поступової еволюції, хай не досить зрілого, але, безсумнівно і завжди “українського” історіописання, а як процес асинхронного розвитку регіональних історіографічних ареалів. Тому становлення “українського історіописання” на основі численних регіональних

---

¹⁷ А. Я. Гуревич. *История историка*. Москва, 2004. С. 109-110.

(або “провінційних”) варіантів потребувало власного понятійного позначення. На мій погляд, термін “націофікація” в розумінні “консолідації”, “уніфікації” регіональних різновидів самоідентифікації до національної свідомості був здатен виконувати цю роль.

У зв’язку з цим мушу наголосити: не треба забувати, що для українського інтелектуального життя та суспільного руху з середини XIX ст. аж до революційних подій початку XX ст. ключовим залишалося завдання утвердити не тільки в масах, а, насамперед, в освічених колах не лише, а точніше, не стільки сепаратні тенденції щодо, в широкому розумінні, “російського” та “польського”. Йшлося про подолання окремих регіональних самосвідомостей, формування, ліплення на їх основі образу єдиної української етнічної території, єдиної етнічної культури, в тому числі єдиного минулого, сучасного і майбутнього, тобто про вилучення місцевого регіонального самоусвідомлення з ієрархій “загальноросійського” і включення їх до структур “загальноукраїнського”. Зверну увагу на те, що навіть на початку XXI ст., в умовах державного життя України з його колосальними комунікативними можливостями, це завдання продовжує зберігати певну актуальність. Що ж до другої половини XVIII – першої половини XIX ст., то вести мову про “українську” історіографію як інтелектуальний продукт можна лише як про міфічний, потенційний, але зовсім не реальний проект.

Ще одним дражливим місцем моєї конструкції стало мирне розташування українського регіонального історіописання у лоні російської імперської історіографії.

Найелегантніше заперечив цю тезу Г. Папакін, запропонувавши, на мій погляд, оригінальний вихід для тих, хто впевнений у паралельності української та російської історіографії і бажає розглядати ці явища винятково як опозиційні та взаємовиключні. Виявляється, українські історики другої половини XVIII – першої половини XIX ст. хоча й “знаходилися у загальному російському, імперському історіософському річищі”, але активної участі у загальноросійському історіографічному процесі не брали, бо “займалися виключно українською історією”¹⁸. Чи не слід це розуміти як натяк на свідомий саботаж малоросійських, слобідських, новоросійських, правобережних істориків щодо імперських журналів, видавництв, навчальних закладів, небажання спілкуватися з російськими інтелектуалами, включатися у загальноімперські історичні дискусії, як відмову розглядати “не наші” теми? А що ж тоді робити з численними тогочасними текстами, де “наші” історики декларують вивчення історії свого краю як частини загальноросійської історії? Наважусь нетактовно нагадати, що у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. тривав процес не лише механічного збирання українських територій до складу російської держави, але й глибокої інтеграції місцевого суспільства до імперських структур, в яких регіональні еліти досить комфортно розташувалися, органічно поєднуючи місцевий патріотизм з патріотизмом загальнодержавним. Зрозуміло, що способи, форми, механізми, індивідуальні (психологічні, естетичні, культурно-освітні) особливості таких лояльностей у різних представників “цеху

¹⁸ *Архіви України*. 2004. № 4-6. С. 227.

місцевих істориків” не були тотожні. Але немає сумніву в тому, що загальна інтелектуальна атмосфера розташовувала історичні вправи українських істориків зовсім не поза межами загальноросійського історіографічного процесу.

Той, хто усвідомлює завдання історіографічного дослідження як складову інтелектуальної історії, сподіваюсь, може погодитися з думкою, що інтелектуальний простір певної доби (не є винятком друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) неможливо розглядати лише як передумову, передісторію тільки того інтелектуального явища, що стратегічно стане визначати інтелектуальну історію наступних епох, а тому найбільше буде цікавити майбутніх дослідників, знаходячись у епіцентрі їх наукових інтересів. Так вже влаштоване історичне пізнання, що нас найбільше захоплює у минулому генеза того, що є сьогодні. Але, гадаю, треба визнати, що такий інтерес є занадто вузьким і прагматичним, щоб претендувати на найадекватніше відображення, реконструкцію назавжди зниклих картин історії та історіографії.

Тому, на мій погляд, виникає потреба в усвідомленні необхідності і можливості третього шляху, нової стратегії історіографічного дослідження. Її суть полягає в тому, щоб розглядати історіографічну ситуацію не як процес, а саме як ситуацію, тобто не як явище динамічне, що розвивається і призводить до відомих нам (підкреслюю нам, а не їм, героям наших дослідницьких вправ) наслідків. Варто спробувати розглядати ситуацію, так би мовити, в статичній позиції, такій, яка уявляється не як передумова, передісторія або якийсь іще “перед-” чогось важливого і величного у невідомому персонажам даного часу туманному майбутньому, а як цілком самодостатнє явище, адекватне розуміння якого можливе лише через нього самого, через розуміння тогочасної ситуації, в якій щомиті завершується процес історичного пізнання попередніх епох.

Дійсно, кожна інтелектуальна доба зорієнтована зовсім не на те, щоб обслуговувати духовно-культурні та суспільно-політичні запити майбутніх часів, – впоратися б зі своїми. Але сьогодні, звертаючись до минулого, ми зацікавлені насамперед пошуками там відповіді на те, що і чому реалізувалося, сталося тут і зараз. Переконали, що такі підходи збіднюють уявлення і звужують орієнтири пізнавальних зусиль істориків історичної науки, зосереджуючи їх здебільшого на витоках модерного українства в домодерних епохах.

В інтелектуальному доробку минулого не все здатне ставати опорою для майбутніх розумових конструкцій. На цьому полі можуть утворюватися ідейні тупики, які мають потенціал з часом як бути пробитими і розширеними від вузької стежки до стратегічної магістралі, так і стати остаточно забутими і захаращеними, перетворившись на предмет уваги пошукачів інтелектуальних раритетів. Деякі ідейні надбання виявляються живучими, запотребованими й, трансформуючись в нових умовах, можуть утворювати ґрунт для становлення невідомих раніше інтелектуальних проектів. Причому на одному і тому ж фундаменті здатні утворюватися історіографічні напрями різної як наукової, так і духовно-культурної самоідентифікації. А тому сучасні історики історичної науки, які дуже добре усвідомили необхідність вивчення процесу становлення “українського” в історіописанні і, треба віддати їм належне, в цілому засвоїли цей дослідницький простір, (якщо не на рівні вирішення, то на рівні постановки проблем), зараз мають можли-

вість замислитися й над тим, а що на цьому ж ґрунті сформувалося “неукраїнського”, “антиукраїнського”, “не зовсім або недостатньо українського”.

Пробуючи приміряти до української історіографії шати інтелектуальної історії, можна переконатися, що тут іще явно не вистачатиме того, чого ніколи не було в центрі уваги вітчизняних історіографів: читача, споживача історичної продукції. Тому гадаю, що історичні уявлення, стереотипи, настрої, знання, запити, стандарти, історична освіта суспільства, вкупі з спеціальними історичними писаннями утворюють, на мій погляд, досить об'ємне поняття “історична культура” певної доби, до дослідження якого, вважаю, й має перспективи розширюватися предметне поле історіографії як наукової дисципліни.

Попросту кажучи, сьогодні історія вітчизняної історичної науки уявляється мені значно складнішою, ніж вона традиційно репрезентується схемою емансипації і безперервного зростання поневоленого маргінального історіописання. Вона уявляється значно складнішою і після написання власної монографії та полеміки під час і навколо захисту дисертації (за що щира подяка всім опонентам та диспутантам), яка суттєво стимулювала мої роздуми навколо проблем вивчення української історіографії та історичної культури в цілому. Рецептів подолання цих складнощів у мене немає, бо ж справжнє вивчення української історіографії як складової історичної культури суспільства лише розпочинається.

Зрозуміло, що багато сучасних проблем вітчизняної історичної науки, в тому числі галузі, яка відповідає за історію історичного пізнання, можна пояснити дитячими хворобами зростання молоді національної історіографії. З цим можна погодитись. Однак, перебувати на рівні ідей і методів XIX ст., свідомо їх берегти від інтелектуальних вітрів початку XXI ст. та бути їх апологетами незручно і соромно насамперед перед самими собою.